

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ ЯК ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОГО ПРОЕКТУ ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

НЕДЮХА Микола Петрович - доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Інституту права Міжрегіональної академії управління персоналом, заслужений діяч науки і техніки України

ПОДОЛЯКА Сергій Анатолійович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного права Інституту права МАУП

В статті обґрунтовується сутність правової ідеології як засобу, ресурсу і потенціалу проекту общенационального единства українського общества.

Ключові слова: *правова ідеологія, національні інтереси, права людини, спосіб життя, гуманізація міжнаціональних відносин.*

За умов нестабільних соціальних станів, перехідних типів суспільств завдання підпорядкування процесу трансформаційних змін національним інтересам як пріоритетним, пошуку адекватних відповідей на виклики сьогодення, так само як й ідентифікації ризиків за їхньою природою, джерелами походження, сутністю та формами прояву значною мірою покладаються, як відомо, на правову ідеологію. Призначенням останньої є здійснення регулятивно-управлінського, стабілізуючого впливу на життєдіяльність соціуму, його окремих сфер, поведінку людини. А це означає, що правова ідеологія спроможна втілюватися в правові засади (принципи) функціонуванню держави, норми чинного законодавства, бути легітимним засобом процесу формування правосвідомості людини, її соціалізації, утвердження особистісних, професійних і громадянських рис [1].

Будучи вищою формою досягнення правової дійсності, правова ідеологія покликана утверджувати соціальну якість як людську, соціальні стандарти життя як загальнолюдські, цивілізаційні, нормативний порядок як визначальну складову соціаль-

ного порядку, процесу соціальних змін, динаміки розвитку. У цьому сенсі правова ідеологія утверджує уніфікований, стандартизований підхід до оцінки стану та перспектив функціонування правової дійсності, в основі якого – правові норми.

Значущість держави як одного із соціотворчих суб'єктів розвитку, що діє в одному ряду з суспільством, його інститутами – наукою, освітою, сім'єю, церквою тощо, стає очевидною, якщо виходити із визначальних критеріїв функціонування цивілізованих країн світу, їхньої здатності до позиціонування та конструювання соціального простору, а саме: а) спроможності до втілення національних інтересів; б) мобілізації; в) соціальних змін; г) демократії та д) винагороди. Саме зазначені ознаки, їх поєднання та особливості реалізації утворюють різні типи європейських правових ідеологій.

За умов наявності та позитивного значення більшості індикаторів маємо державу, здатну забезпечити процес сталого розвитку, досягнення бажаних (очікуваних) соціальних змін. Проте держави, яка б поєднувала органічно всі п'ять вищезазначених ознак, не може існувати: кожна з них характеризується певним функціональним дефіцитом, відсутністю однієї чи декількох ознак, що, власне, й обумовлює необхідність такого соціального феномену, яким є правова ідеологія.

Так, скажімо, за сприятливих умов для розвитку, демократії і винагороди, од-

нак відсутньої мобілізації, коли держава не спроможна здійснити цілеспрямоване ідейно-психологічне залучення громадян до перспективної соціальної ідеології, вона змушена послуговуватись загальнолюдськими цінностями, що має своїм наслідком утвердження ліберально-прогресистського типу правової ідеології (США), який забезпечує процес соціальних змін шляхом саморегулятивної адаптації соціокультурних елементів до економічної системи країни.

Консервативний тип правової ідеології, притаманний сучасній Великобританії, обумовлюється наявними демократією, винагородами та соціальною мобілізацією, проте відсутністю соціальних змін. Демократія при цьому є досить повною, винагорода – еквівалентною, задоволення основних потреб породжує дух замиреності і громадянської злагоди. Однак соціальна мобілізація набуває ознак лише прихильної співпраці, а не активної, динамічної співпраці. Тому роль держави в житті суспільства дещо послаблена: вона є гарантом правових свобод, соціального порядку, а не організатором руху щодо забезпечення обраної історичної перспективи. Зазначену ініціативу значною мірою перебирає на себе суспільство, його репрезентанти – політичні партії, громадські організації, соціальні інститути, громадяни країни.

Модернізаційний тип правової ідеології будується за ознаками наявності мобілізації, економічного прогресу та демократії, однак відсутності адекватної винагороди, яка винесена за межі поточної історичної ситуації – у віддалену перспективу, або ж винагорода перетворюється в уявне задоволення шляхом культивування почуття патріотизму, національної величі тощо.

Сучасну ситуацію в Україні відбивають такі ознаки, як наявність демократії та мобілізації, дефіциту соціальних реформ і винагороди. На такій основі стверджується політичний режим з дефіцитом соціальної інтеграції. Залежно від умов, це може бути модернізаційний тип правової ідеології із загрозами стагнації або демагогічного переродження демократії, очевидною кризою соціальної інтеграції, відсутньою громадянською злагодою, слабкою еко-

номікою і незадовільною винагородою. В такому суспільстві проблемою є вибір історичної перспективи, ціннісна злагода й активна соціальна мобілізація. Така ситуація може свідчити про кризу законності. Держава спроможна набувати різних форм: національно-народної, демагогічної або розподільчої автократії. У першому випадку увага акцентується на примусовому продуктивізмі, у другому – на ідеологічній мобілізації, в третьому – на їх певній комбінації. Винагорода здійснюється штучним або корумпованим чином. Розвиток ґрунтується не на реальній співпраці суб'єктів державотворчого процесу, а на їхніх взаєминах з владою, постає як налагоджений “демократичний” контроль за розподілом.

Звичайно, можливі й інші типи правової ідеології, що побудовані за тими чи іншими ознаками та їх комбінаціями, однак очевидно, що правова ідеологія як складова загальної ідеології не тільки виробляє певне розуміння соціальної дійсності, перспектив її розвитку, а й сприяє утвердженню певного громадського порядку, пропонує цінності, ідеали, норми права, які узасадничують Україну як країну, перспективи її розвитку.

Правова ідеологія спроможна посприяти законодавчому забезпеченню шляхів становлення України як країни, правової держави і громадянського суспільства, суттєво посилити вітчизняну правову систему, складовою якої вона є разом із законодавством і юридичною практикою. Будучи уособленням права, правова ідеологія як сукупність пов'язаних між собою переконань, настанов, правових поглядів і норм осмислює соціальну реальність під кутом зору його нинішнього і уявного (ідеального, ціледосяжного) станів, шляхів їх досягнення, відповідно до якого формує правосвідомість суспільства, окремої особистості, сприяє утвердженню певного правового порядку, правовідносин, впливає на всі сторони соціального життя – економіку, політику, культуру, мораль, характер та особливості функціонування політичного режиму тощо. Чим вищого розвитку набуває суспільство, тим більшого значення надається правовій ідеології як формі унормування та закріплення принципів демократії, прав і

свобод людини, рівності та справедливості. Зазначена закономірність знаходить своє втілення змістовне втілення у функціях, що покладаються на неї: а) аксіологічній; б) мобілізуючій; в) інтегративній; г) прогностичній; д) цілеорієнтовній, чи ціледосяжній, що характеризує її здатність до безпосереднього та опосередкованого (через ідеали) впливу на соціальну дійсність. Відповідно, правова ідеологія може бути визначена як сукупність правових ідей, теорій, поглядів і норм, які в концептуальному вимірі відображають, оцінюють та цілеорієнтують процес соціальних змін України як країни, держави і суспільства.

У практиці законотворення, законодавчому процесі зазначене положення означає необхідність врахування особливостей способу життя, його кількісних та якісних характеристик.

При цьому спосіб життя можна визначити як сукупність стійких, типових, тобто таких, що повторюються у даному суспільстві, форм індивідуальної та колективної життєдіяльності людей.

Так, до стійких, типових форм життєдіяльності людей можна віднести:

1. Положення людини у суспільстві, сфері матеріального або духовного виробництва. У своїй принциповій частині це є відповідь на питання: "Хто є індивід у суспільстві?" самодостатня особистість чи маленька людина, за Г. Маркузе, "одновимір-на людина".

2. Соціальна безпека та соціальне самопочуття людини. У системі соціальних цінностей однією з основних є безпека. Вона залежить від того, наскільки успішно соціальні чинники різного рівня (окремі громадяни, соціально-професійні групи або суспільство загалом) протистоять проблемам, що становлять джерело небезпеки. Тобто безпека як суспільний продукт є наслідком колективної здатності протидіяти очікуваним ризикам.

Варто наголосити, що названі показники охоплюють основні сфери життєдіяльності суспільства: а) соціально-політичну (права та свободи людини, упевненість у завтрашньому дні, соціальну захищеність людини тощо); б) економічну (рівень еко-

номічного розвитку та його перспективи); в) духовну й екологічну (соціокультурний розвиток, стан довкілля тощо).

Різниця між рівнем задоволеності, розв'язанням основних соціальних проблем та їх суб'єктивною оцінкою характеризує соціальне самопочуття індивіда, обумовлює рівень конфліктності в суспільстві і, як наслідок, соціальну взаємодію.

3. Умови і характер праці: наявність та зручність робочих місць, освітленість, темп і ритм роботи, відношення працівника до роботи, міра задоволеності нею та заробітком, умовами праці, міжособовими відносинами і мікрокліматом у колективі, політикою підприємства й адміністрації, безпека праці. До зазначеної форми життєдіяльності можна віднести самозайнятість як засіб виживання, самоорганізації суспільства (не випадково А. Сміт стверджував, що суспільству у пошуках власного шляху розвитку потрібні три речі – легкі податки, відсутність громадянських війн, можливість відкрити свою справу і чесно її реалізувати).

4. Менталітет народу, світоглядна база нації, її (нації) характер і стереотипи.

5. Рівень освіти, охорони здоров'я, розвиненість побутового обслуговування, їх доступність для пересічного громадянина.

6. Міра впливу індивіда на соціально-політичне життя країни (формально деклароване право голосувати один раз у чотири роки чи голосування як засіб делегування своїх повноважень, засіб формування парламенту, політично відповідального уряду, та контроль за їх діями, налагодження діалогу влади і народу, формування розвинутого громадянського суспільства і самодостатньої особистості тощо).

7. Наявність дозвілля, вільного часу, його підпорядкованість індивідуальному розвитку чи, навпаки, соціальній деградації.

8. Трудова та територіальна мобільність – від зміни місця роботи до зміни місця проживання.

9. Інші форми життєдіяльності, які є достатньо поширеними, впливають, а то й визначають тип соціалізації (вулиця, пенітенціарна система, неформальні об'єднання, різні прояви девіантної поведінки тощо),

особливості національного спілкування у побуті тощо [2, 5-6].

Основною формою утвердження прав і свобод людини є встановлення законом позитивного обов'язку держави щодо їх забезпечення, що здійснюється та гарантується відповідними організаційно-інституційними та правовими засобами. Повною мірою це стосується сфери гуманітарної галузі, що охоплює сегменти суспільного життя, у яких забезпечується добробут людини, умови належного життєвого рівня, соціальний захист, ефективне медичне обслуговування з метою охорони здоров'я людини, свобода отримання інформації, висловлювання та віросповідання, відбувається формування, підвищення рівня знань, умінь, навичок, духовного, морально-етичного й естетичного розвитку, світогляду людини, виявлення етнічно-національної самобутності, способів і форм спілкування, примноження цих благ для прийдешніх поколінь, що забезпечує найбільш повну соціалізацію людини, прогресивний розвиток особистості та суспільства [3].

Саме тому права людини, поєднуючи соціальні, правові та моральні імперативи, розглядаються як узагальнені, відправні, основоположні, як невідчужувані, що однаковою мірою належать кожній людині, визначають мінімальні умови людської гідності [4, 543] стандарти рівня й якості життя.

Зважаючи на цю обставину, є підстави розглядати права людини як своєрідний критерій міри її розвитку і, відповідно, держави та суспільства, що передбачає підпорядкування процесу державотворення, функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування законним інтересам людини чи, як варіант, національним інтересам.

Вищезазначена якість прав людини спроможна надавати законодавчому процесу ознак критеріального виміру, подолання чи, принаймні, мінімізації атрибутивної невідповідності, розриву між законом і соціальною практикою, підпорядкування сучасного стану суспільства завданням його розвитку.

При цьому важливим питанням є вдо-

сконалення правових засад державної етнонаціональної політики в частині реалізації конституційних положень щодо корінних народів, безумовного забезпечення як фундаментальних прав етнічних спільнот (права співвіднесення (ідентифікації) себе з тією чи іншою етнічною спільнотою та вільне (безперешкодне) виявлення своєї ідентичності, право на самобутність (існування) і захист від загроз, права на повагу, на розвиток і виявлення своїх особливостей, права на батьківщину, на захист від геноциду і вигнання, права на недискримінацію, на рівність перед законом тощо), так і спеціальних (компенсаційних) прав, зокрема, права на користування рідною мовою, права на освіту, на об'єднання у власні організації тощо.

Проблематика "національного питання" на всіх етапах вітчизняного державного будівництва завжди була і залишається актуальною, зважаючи на значущість гармонізації міжнаціональних відносин у багатоетнічних країнах, якою є Україна, розгляду дійсного становища націй і народностей у країні як джерела й умови перспективних орієнтацій соціального розвитку. Відповідно, розв'язання проблем, що пов'язуються з умовами життєдіяльності українського народу, його етносів, набувають не лише формально-юридичних ознак рівності та справедливості, а й постають потужним політико-правовим засобом реформування країни, її модернізації.

У Конституції України (ст.11), Концепції державної етнонаціональної політики визначені наукові принципи, методи і засоби соціально-економічного, політичного та правового регулювання міжетнічних відносин, їх гуманізації.

Приміром, русини¹, будучи субетносом,

¹ Русини, як відомо, не значаться в Державному реєстрі України як національність. Згідно з переписом 1991 року в Україні, русини ідентифікувались за національністю "українці", що не дозволило визначити їхню чисельність. Тоді як згідно з неофіційними даними в Закарпатській області, переважно на південних схилах Карпат, проживало компактно понад 10 тис. осіб.

Згідно з офіційною версією русини є субетносом українського народу. При цьому термін "субетнос" є багатозначним, оскільки наголошує на перехідно-

за деякими ознаками можуть бути віднесені до корінного народу. ООН ухвалила, як відомо, декларацію про права корінних народів (Резолюція 61/295 від 13 вересня 2007 р.). Роком раніше, влітку 2006 р. Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації ухвалив резолюцію, де, зокрема, висловив стурбованість відсутністю офіційного визнання в Україні русинів. Також нашій державі як учасниці відповідної міжнародної Конвенції було запропоновано розглянути це питання та до 6 квітня 2010 р. доповісти про виконання згаданої рекомендації (пп.20, 24).

У конституціях багатьох країн світу, міжнародних договорах передбачено, що групі права надаються членам групи, а не групам як таким. Водночас реалізація

му становищі між етносами (народами) та мікроетнічними структурами (рід, сім'я тощо). Походження субетносів є неоднаковим (колишні етноси, що втратили свій статус і ролі; етносоціальні спільноти, скажімо, донський казакі); специфічні групи культурно-побутового, адміністративно-господарського чи расового походження, приміром негри США тощо). Дисперсне проживання русинів у 20 країнах світу дає підстави деяким вітчизняним авторам (І.Минович) вважати їх народом. При цьому наводяться такі ознаки: а) русини національно усвідомили себе ще у ХУІІІ столітті – під час селянської війни (1703-1711) проти австрійського габсбургського двору; б) літературна мова русинів існує з середини ХУІІІ століття, яка вноормована в Словаччині, Сербії, Лемківщині (Польща), а також має низку діалектів – східно-, центрально- та західно-карпатський діалекти; в) русинська мова збереглася до цього часу як лексично, так і граматично; г) національну ідентичність русинів засвідчують твори М.Лучкая, М.Балудянського, Ю. Венеліна-Гуци, І.Орлая, І.Грабаря, В.Кукольника, О.Духновича, А.Волошина, А.Ерделі та багатьох інших учених, письменників і художників; д) русини одержали Святе Письмо від Кирила та Мефодія, перебуваючи у складі Моравської держави, Болгарського царства; е) літературні пам'ятки русинською мовою збереглися в бібліотеках, архівах, музеях, приватних колекціях; є) національними особливостями русинів є наявність історичної території, історичної пам'яті, звичаїв, обрядів, традицій, мови, фольклору, побутової культури - характерного житла, одягу, архітектури, релігійних вірувань тощо; ж) внутрішньоетнічна диференціація русинів – культурна, духовна, мовна; з) наявність державотворчих традицій: автономія у складі Чехословаччини (20-30-ті роки ХХ століття, Закарпатська Україна (1944-1945);

прав етносів (субетносів) є колективною, а самі вони ефективно представляють інтереси групи (спільноти).

Права етнічних спільнот відбивають, по суті, реальну, істотну, фактичну, а не формальну (юридичну) рівність, є спеціальними (особливими) правами, а не привілеями. Дана категорія особливих прав (національність) є безпосереднім інтересом, адже адресована національним або етнічним групам з метою захисту їхньої культури, віросповідання, мови тощо. Якщо б етноси не мали таких прав, то відносини між ними не характеризувалися б рівністю і справедливістю.

Права етносів (субетносів) є водночас правами людини, адже тільки правовий режим, що гарантує як основні, так і спеціальні (особливі) права, адресовані етносам, спроможний створити належні умови для соціального розвитку. Обидва вищезазначені типи прав не є такими, що протистоять один іншому чи конфліктують між собою: захист прав етносів не може бути ефективним поза забезпеченням прав людини. Необхідний обсяг гарантування одного типу прав є необхідною передумовою для реалізації іншого його типу. Відповідно, принцип рівноправності та самовизначеності нації є необхідною передумовою повноти здійснення прав і свобод людини. Саме ж самоусвідомлення нації як самоцінності створює реальні умови для осмислення та самореалізації кожної людини як першої, за М.Драгомановим, вимоги "рівного права для всякої особи... і всякої породи". Звідси першочерговим завданням можна розглядати задоволення національних прагнень людини з тим, щоб її моральний суверенітет був би піднятий до суверенітету національного. Варто також подбати і про те, щоб ознаки національної ідентичності відігравали б функціональну роль самозбереження і відтворення, усвідомлення себе й етносу як нації, як дієвого суб'єкта історії. Зрозуміло, що зазначені процеси не можуть не сприяти задоволенню загальнонаціональних потреб, реалізації загальнонаціональних інтересів, втіленню в життя принципу самовизначення націй, а значить, і збільшення поля української незалежності.

Русини мають переважно ознаки субетносу як складової українського народу, однак у зв'язку з відсутністю державності за межами України зазначений субетнос може вважатися корінним народом.

Уявляється помилковим зводити сучасне положення русинів лише до визнання їх як національності. У зазначеного субетносу, як свідчить аналіз, значно потужніші джерела походження, становлення та розвитку як корінного народу з відповідним державотворчим потенціалом, як складової частини українського народу.

Однак зазначене питання потребує додаткового вивчення передусім у контексті міжнаціональних відносин, що склались у Закарпатті, де проживають, окрім русинів, представники багатьох націй і народностей – українці, угорці, румуни, росіяни, роми, словаки, німці, білоруси, євреї, поляки тощо, у тому числі в частині визначення дійсної кількості представників вищезазначеного субетносу. У цьому зв'язку варто наголосити, що етнічний образ є не стільки проблемою політико-правового визнання, скільки слугує засобом розв'язання міжетнічних відносин, їх гармонізації, подоланні національної індивідуальності, сприянні демократичному розвитку, утвердженні прав людини, у тому числі й етнопатриотичних. Такий підхід у сфері етнопатриотичних відносин, як свідчить міжнародний досвід, працює на забезпечення рівноправ'я, задоволення специфічних потреб і реалізації інтересів, недопущення будь-яких привілеїв на етнічному ґрунті.

Належне законодавче розв'язання комплексу питань, що пов'язуються з зазначеним субетносом, що має розглядатись як наступний етап розвитку міжнаціональних відносин Закарпаття, дозволяє сприяти перетворенню поліетнічного складу населення України із фактора слабкості у фактор сили, могутності, здатності до належного соціально-політичного позиціонування та формування системного правового простору, рівноправного співіснування державного та національного суверенітетів як форм прояву народного суверенітету.

Зазначені процеси – міжнаціональні та політико-правові – мають розглядатись

як фактор етнопатриотичного оновлення, “повернення” до життя стійких етнопатриотичних цінностей та позитивних орієнтацій етносів, до яких належать і русини, формуванню нових характеристик цієї унікальної спільноти загальноцивілізаційного процесу, що дозволить посісти належне місце в системі етнопатриотичного розвитку України, слугувати зміцненню української державності.

Не підлягає сумніву та обставина, що законодавче визначення з проблематикою національного розвитку русинів сприятиме всебічному відродженню культурно-етнічної самобутності, етнічної свідомості, формуванню національної честі як засобу самоутвердження нації, збільшення її потенціалу, усвідомленню індивідом своєї національної приналежності тощо, що певним чином забезпечить її політико-демократичну творчість та суспільно-громадську активність, належну участь у процесах реформування держави і суспільства.

Вищезазначене обумовлює важливість врахування у законодавчій діяльності сутності національних інтересів як: а) атрибутивного щодо діяльності нації, народу, держави явища, що пов'язується з відповіддю на запитання: «Що є добро, до якого ми, народ, громадяни країни прагнемо і в чому воно полягає»? б) співпадіння прагнень, устремлень, очікувань народу і держави, правової держави і громадянського суспільства. Держава має спрямовувати свої дії на створення сприятливих умов для забезпечення потреб громадян та розвитку особистості, сприяти самоорганізації соціальної системи, долати загрози тощо, у той час як громадяни, народ загалом має стримувати, контролювати діяльність держави, її структур. Тобто національні інтереси уособлюють собою своєрідний компроміс, консенсус між державою і народом, державою і громадянським суспільством; в) діяльність держави, суспільства і громадян задля утвердження національних цілей, забезпечення пріоритетів соціального розвитку.

Концепція національної безпеки України до пріоритетних національних інтересів відносить: формування громадянського суспільства, досягнення національної зла-

АНОТАЦІЯ

У статті обґрунтовується сутність правової ідеології відповідно до її спроможності постати засобом, ресурсом і потенціалом проекту загальнонаціональності єдності українського суспільства.

годи, політичної та соціальної стабільності, створення самодостатньої соціально орієнтованої ринкової економіки, розвиток української нації, зміцнення генофонду українського народу, його фізичного та морального здоров'я, інтелектуального потенціалу, розвиток етнічної культури, мовної та релігійної самобутності всіх національних меншин, що складають український народ, встановлення рівноправних і взаємовигідних відносин з усіма країнами, інтеграція в європейську та світову співдружність.

Усвідомлені національні інтереси є: а) визначальним критерієм оцінки дій державних структур, політичних лідерів, партій та громадських організацій, громадян країни; б) основоположною підвалиною оптимізації, налагодження співробітництва різноспрямованих соціальних дій держави, суспільства, окремих осіб щодо забезпечення життєдіяльності країни на цінностях демократії, ринкової економіки та самодостатньої особистості; в) теоретико-методологічною основою розробки національної безпеки, ідентифікації загроз, запровадження механізмів їх попередження та нейтралізації.

Таким чином, правова ідеологія спроможна постати загальнонаціональним проектом єднання нації, у тому числі в умовах мультикультурального суспільства, зважаючи на: а) її сутність як об'єктивно-суб'єктивного явища; б) її спроможність розглядати державу і суспільство як парт-

SUMMARY

In the article the notion of legal ideology as a mean and resource and potential of the project of common national unity of the Ukrainian society

нерів, які “приречені” на співпрацю, виходячи з глибинної сутності національних інтересів; в) її статус як визначальної складової правової політики; г) спрямованість на досягнення загальнонаціонального консенсусу на засадах усталеного бачення ролі права у державі та громадянському суспільстві, а також визначенні основних цілей, методів та механізмів правового регулювання; д) легітимного засобу забезпечення процесу соціальних змін, яка спроможна оцінювати соціально-політичну ситуацію з позиції наближення до правової та соціальної мети, стандартів рівня й якості життя, соціального порядку і справедливості.

Література

1. Недюха М.П. Правова ідеологія українського суспільства / М.П. Недюха. – К.: “МП “Леся”, 2012. – 400 с.
2. Недюха М.П. Соціологія способу життя / М.П. Недюха, І.М. Салій. – К.: “МП “Леся”, 2002. – 31 с.
3. Проблеми законодавчого забезпечення пріоритетних сфер суспільних відносин (на основі аналізу законопроектів, включених до порядку денного другої і третьої сесій Верховної Ради України шостого скликання) / За заг.ред. В.О.Зайчука. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2009. – 300 с.
4. Короткий Оксфордський політичний словник / За ред. Ієна Макліна й Блістера Макмілана. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2005. – 789 с.